

Ніжинське міське товариство української мови
імені Тараса Шевченка "Просвіта"
Ніжинська культурно-просвітницька спілка
громадян польського походження "Астер"

Серія "Ніжинська старовина"

ПОЛЯКИ В НІЖИНІ

Збірник статей і матеріалів

Випуск 1

Київ
"Знання України"
2002

Олександр Морозов,

протоієрей, священник Греко-Всїхсвятської церкви м.Нїжина, історик, викладач Чернігівського духовного єпархіального училища Української Православної Церкви Київського Патріархату

БІЛЯ ВИТОКІВ ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ

Витоки польської громади в Нїжині сягають далеких часів, а саме початку XVIII столїття, коли спустошене внаслідок численних військових заворушень місто почало відроджуватись як прикордонний форпост на північно-східних рубежах Речі Посполитої.

Це був надзвичайно складний час, коли поміж українською та польською людністю закладався той жорстокий антагонїзм, який зрештою і призвів до вибуху в середині XVIII столїття нечуваного за розмахом національного повстання – Хмельниччини. Наслідки цього антагонїзму відчуваються й сьогодні, хоча б у вигляді палких суперечок щодо ідеологічного спрямування фільму за романом Генріка Сенкевича "Вогнем і мечем" та наслідків сумнозвісної операції "Вісла" 1944-1946 рр.

Відкидаючи від самого початку конфронтаційний підхід, спробуємо розібратися в сутності процесів, що відбувалися в цей час в українсько-польських взаєминах, а також з'ясувати їхні причини та наслідки.

Люблінська унія 1569 р. послужила початком польських впливів на українсько-білоруські землі, що входили тоді до складу Великого князівства Литовського. Молода й могутня польська держава впевнено виходить на міжнародну арену. Мислитель доби Відродження Т.Кампанелла у 1636 р. справедливо писав про Польське королівство як про одне з наймогутніших серед королівств Північної Європи. Стиснута з північного заходу німецькою експансією, Польська держава спрямувала свої зовнішньополітичні зусилля на суміжні східні та північно-східні землі, а саме Україну й Білорусь. Поступово колонізувавши ці землі, Річ Посполита в 1618 р. примусила Московську державу підписати Деулінське перемир'я, за яким до польської корони відійшли Смоленські та Чернігово-Сіверські землі /у тому числі - й Нїжин/, а в 1621 р. – зупинити наступ Османської Туреччини в битві під Хотиним.

Міжнародне становище Польської держави було стабілізовано. За внутрішнім устроєм це була "шляхетська демократія", наслідками якої стала відсутність внутрішньої консолідації суспільства, постійні суперечки та

взаємна боротьба поміж виборними королями /"величністю"/ та шляхетством /"вольністю"/, надзвичайна сваволя вельмож та магнатів, котрі неприховано демонстрували зневагу до державних законів.

Стефан Яворський, відомий український філософ і релігійний діяч, професор Київського колегіуму, фундатор Благовіщенського собору в Ніжині, навчався в єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані, Вільна, прийняв католицизм, згодом перейшов у православ'я, був місцеблюстителем патріаршого престолу при Петрі I, залишив після себе ряд проповідей, богословських трактатів та віршів польською мовою

Історики виділяють три основних групи причин українсько-польського протистояння в цей період:

1. Політичні причини: відсутність власної держави, а точніше – насильницьки перервана традиція української державності, – стали причинами "полонізації" національної еліти. Її провідне місце поступово займають польські магнати та окатоличена денационалізована шляхта /Заславські, Любомирські, Ружинські, Корецькі, Потоцькі, Калиновські, Вишневецькі, Конецпольські, тощо/. В цих умовах нова українська еліта /козацька старшина/ змушена була вести запеклу боротьбу за свої права та виживання.

2. Соціально-економічні причини. У XVI-XVII ст. Річ Посполита вийшла на економічну арену в Європі як головний постачальник сільськогосподарської продукції. Орієнтація на зовнішній ринок і максимальне збагачення спонукають польських магнатів за будь-яку ціну захопити великі земельні маєтності на українських землях. Тут створюються великі підприємства – "фільварки", що базувалися на панщинній системі інтенсивного визиску місцевих селян-кріпаків. Якщо в середині XV ст. панщина в Україні в середньому становила 12-14 днів на рік, то вже на початку XVII ст. вона нараховувала 4-5 днів на тиждень. Особливі зловживання польських магнатів-землевласників на українсько-білоруських землях панували ще й тому, що тут була значно слабшою влада коронного уряду.

3. Релігійно-національні причини. Польський королівський уряд, який в умовах "шляхетської демократії" був змушений боротися за зміцнення та централізацію влади, здійснював активну полонізацію місцевого населення шляхом впровадження "державної" польської мови та польської адміністрації на місцях, насадження унії та католицизму. Після рішучого придушення реформаційних рухів початку XVI ст. у Польщі зрештою перемогла контрреформація і на арену церковного життя вийшли войовничі форми католицизму /орден єзуїтів/. Шляхом науки, освіти й виховання серед української людності насаджуються християнство латинського зразка, ідеї унії, ведеться боротьба зі "схизмою" - православ'ям. Українська Православна Церква фактично опиняється поза законом, а православні втрачають у Польській державі політичні права.

Таким чином, за авторитетною думкою історика О.Д.Бойка, у першій половині XVII ст. реальною стає загроза "випадання" українців із загальнолюдських цивілізаційних процесів, перетворення їх на відсталу "сільську" націю.

Серед причин польсько-української конфронтації кінця XVI -початку XVII ст. історик М.Костомаров називав нездатність польського уряду і польських законів захистити українців від сваволі магнатів, а панська сваволя, у свою чергу, як реакцію викликала подібну ж сваволю з боку селян та козаків. У той же час, як вважав історик, драматизм ситуації полягав у тому, що українці і поляки – дуже близькі між собою за вдачею й основою народного характеру. Це ніби дві гілки, які, одначе, розвинулись цілком супротивно: одні зростали в собі й угрунтували основи панства, а другі - "мужицтва". Так, внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин, соціальний конфлікт був перенесений у сферу міжнаціональних відносин. Іншими словами, поляки – народ глибоко аристократичний, а українці – глибоко демократичний /М.Костомаров, "Дві руські народності"/.

Погляди М.Костомарова поділяв інший авторитетний історик, до речі, польського походження, В.Антонович, а також яскраво відобразив у поетичній творчості геній українського народу Тарас Шевченко:

Отак-то, ляше, друже, брате!

Неситії ксьондзи, магнати

Нас порізнили, розвели.

А ми б і досі так жили.

Подай же руку козакові.

І серце чистее подай!

І знову іменем Христовим

Ми оновим наш тихий рай.

/Т. Шевченко, "Полякам"/

Отже, такими були історичні умови, за яких відбувались події, котрих будемо торкатися в нашому нарисі.

На початку XVII ст., скориставшись послабленням Московської держави, Польща військовою силою захопила Чернігово-Сіверські землі, у тому числі й Ніжин. Щоб укріпити польсько-московський кордон, король Сигізмунд III будує цілий ряд укріплених замків-фортець на місці старих населених пунктів і жалує їхнім мешканцям міські герби та комплекс прав і привілеїв, відомий під загальною назвою "Магдебурзького права". Назва ця походить від німецького міста Магдебурга, де ці юридично-правові норми були застосовані ще в XIIст. Головна сутність Магдебурзького права полягала в тому, що мешканці міст, які займалися промислами й торгівлею, звільнялися від юрисдикції місцевих магнатів і отримували можливість обирати з поміж себе орган міського самоврядування – міський магістрат. Схожа європейська юридично-правова практика прийшла в Україну саме з Польсько-Литовської держави і ніколи не була відома, скажімо, у державі Московській, де міста завжди були власністю царських намісників, а міщани не мали особистої свободи.

У 1620 р. королівські грамоти на Магдебурзьке право отримали міста краю Чернігів і Стародуб, а 25 березня 1625 року – місто Ніжин.

Текст королівської жалуваної грамоти 1625 року нашому місту, яка має для нас великий інтерес, дійшов до нас у складі пізнішого документа, а саме – стверджувальної грамоти короля Яна Казимира від 1659 року. В цьому привілеї були записані тексти й інших документів: в тому числі й грамота Сигізмунда III зі ствердженням надання місту Ніжину земель, відведених у 1624 р. польським королівським ревізором підсудком Смоленським Гієронімом Цехановичем. Аутентична грамота Яна Казимира на пергаменті з кольоровим зображенням міського герба – Св.Юрія на коні, що

списом вбиває змія, з королівською печаткою червоного воску, зберігалася в архіві Ніжинського магістрату, а з весни 1922 р. – серед рукописів книгозбірні Ніжинського ІНО, звідки зникла на початку 1930-х років. Досі доля й місцезнаходження цього унікального документа не відомі.

Польський король Сигізмунд III, гравюра початку XVII ст.

У жалуваній грамоті місту король Сигізмунд III стверджував: “Городище наше Ніжин, що у князівстві Чернігівському розташоване, тепер новозаселене, щасливо з рук неприятельських завойоване. Ми, враховуючи, що це городище прикордонне Ніжин знаходиться на місці оборонному і має вали, не тільки приступи ворожі стримати, але й кордонам нашим коронним захистом бути може, дуже того бажаємо, щоб воно найкраще кріпилось та до оздобы приходило”. З цією метою польський король звільняв ніжинських міщан, купців, ремісників, перекупців, шинкарів “всякий люд міської кондиції” від особистої та майнової залежності і піддавав юрисдикції одного лише Ніжинського магістрату. Міського голову, або вйта, призначав сам король з числа католиків або православних /”католицкего римського і рускего-набоженства”/ За влучним спостереженням історика М.Петровського, в цьому полягала відмінність Ніжина від інших міст краю. Так, у Чернігові й Стародубі посади вйтів, а також бурмистрів і лавників посідали лише католики та уніати. Першим ніжинським вйтом “до-

животним” було призначено польського шляхтича Щасного Вишля, хорунжого та капітана Новгород-Сіверського та Ніжинського, людину, яка особливо відзначилася під час відбудови та заселення міста й за це отримала у володіння містечко Борзну. Офіційною мовою в Ніжинському магістраті проголошувалася польська: “а декреты меские нежинские и все sprawy языком полским писанные быть мают.”

Для забезпечення розвитку виробництва й торгівлі ніжинським міщанам “вічними часи” надавалися й інші пільги, зокрема, право займатися різними промислами, варити пиво, мед, курити горілку, виробляти солод, ловити в Острі та інших річках рибу, торгувати не лише виробами власного виробництва, але й привозними товарами. За це міщани сплачували щорічно податок - “капщизну” – по 2,5 злотих від кожного промислу. На користь міського уряду міщани сплачували й інші податки: торговельне мито від привозних товарів, вагові і мостові та ін. повинності. На ці кошти будувалися міська ратуша з годинником, заїжджі двори для купців, громадські лазні, лагодилися греблі та фортечні укріплення, проводилися інші загальногромадські роботи. Для забезпечення охорони Ніжинського замку та прикордонних рубежів наймалися королівським коштом “сотні рицарства городової козацької служби”, які стали основою для формування в 1648 році Богданом Хмельницьким Ніжинського козацького реєстрового полку.

В разі потреби магістрат мав право створювати ремісничі цехи — корпоративні об’єднання виробників одного фаху. Для уникнення конкуренції з місцевими купцями приїжджі торговці, як польські, так і московські, повинні були продавати свій крам тільки гуртом. Роздрібна торгівля при цьому лишалася виключно в руках ніжинців.

Духовенство ніжинське, яке за королівською грамотою поділялось на православне та католицьке, повинно було підлягати “набожества Святого Римського - в диєцезии й послушенстве бискупа Смоленского, а духовенство русское - в диєцезии й послушенстве архиепископа Смоленского”. Цей привілей був підписаний особисто рукою польського короля: “Жигимунт Третий, з ласки Божьей Король Польський, Великий князь Литовский, Русский, Прусский, Жмудский, Мазовецкий, Лиф-ляндский, а Шведский, Готский, Вандальский дедичный король.”

Надання Ніжину та іншим містам краю міського самоврядування мало надзвичайно важливе значення для економічного та культурного їх розвитку й було явищем, безумовно, позитивним. Королівський уряд, надаючи містам України Магдебурзьке право, мав власну мету: зміцнити кордон із сусідньою ворожою Московською державою та водночас забезпечити собі стаке джерело прибутків у вигляді сплати фіксованого мита й податків.

Але водночас усі ці заходи значною мірою сприяли бурхливому зростанню міст та розвитку східно-українського регіону. Якщо документи XVI століття називали величезні простори на схід від Дніпра та Десни "пустелею", де єдиним промислом були "уходи", цебто полювання на диких звірів, то вже польські акти першої чверті XVII ст. стверджують, що місто Ніжин "з давніх літ спустошене значно, за ласкою Божьею зростає і щоразу людей до нього прибуває". Чисельність міського населення Ніжина в цей час бурхливо зростає, головним чином за рахунок переселенців з Волині, Полісся й Поділля. На думку істориків, це була переважно маса українців - хліборобів, але були серед них і вихідці з Польщі. Згідно з тими перевагами, які надавала "католикам" грамота Сигізмунда III, це були шляхтичі, службовці, ремісники, найманці -військові та інші "міської забави люди". Про загальну кількість польської громади Ніжина того часу, як і про чисельність населення міста, сьогодні говорити важко. Але, на думку проф. М.Петровського, поляків у Ніжині та краї взагалі було значно менше, ніж православних - тубільців.

Документально засвідчений у цей час бурхливий розвиток ремісничого виробництва в Ніжині. Саме звідси походить найдавніша на Лівобережжі цехова книга ковальського та ткацького цехів, що датується 1634 роком. У цей же час виникають цехи кушнірський, різницький, шевський, гончарський, калачницький, музицький. Надзвичайно прибутковими стають ніжинські ярмарки, на які прибували не тільки з інших міст Польсько-Литовської держави, але й з Москви, Криму, Греції та Туреччини. У 1756р. в донесенні міському магістрату ніжинські старожили стверджували, що ці "торги та ярмарки... від заселення міста Ніжина за Польської держави завжди бували й нині існують".

Звичайно, всі ці процеси були викликані до життя як об'єктивними умовами економічного розвитку краю, так і суб'єктивною діяльністю польського королівського уряду, що створював юридичні умови для цього поступу.

Але треба відзначити, що в цей час міське самоврядування зазнавало значних утисків з боку відносно невеликої кількості могутніх магнатів та польської шляхти. Як вже зазначалось, на українських землях віддалених від столиці королівства, влада уряду була значно слабшою, що сприяло зловживанням. Уже розглянутий нами привілей Сигізмунда III однозначно надавав перевагу польській мові та полякам - католикам у посіданні першочергових місць у міському уряді. Траплялися порушення й інших законів, які у свою чергу провокували місцеве населення на виступи проти пануючої верстви. Так, у березні 1631 року до Ніжина підійшли два полки

польських жовнірів під командуванням Муцарського, які брали участь у придушуванні повстання Тараса Федоровича, і почали вимагати впустити їх на постій, хоча королівський привілей 1625 року звільняв місто від цього обов'язку. Як зазначають документи того часу, ніжинці вимагали від поляків показати королівський наказ, якого у них, звичайно, не було. Внаслідок цього поміж козаками та польським військом біля Ніжина відбулися збройні сутички, які завершилися поразкою жовнірів і приєднанням ніжинців до повстання Тараса Федоровича. Як свідчать документи того часу, тоді козаки розправилися й з призначеним королем першим ніжинським вйтом – паном Вишлем, якого спіймали та за козацьким звичаєм "приковали до гармати".

Досить напруженими були стосунки міщан та козаків Ніжина і з ніжинським старостою Коронним гетьманом Миколою Потоцьким, який став одним з найпотужніших магнатів на Лівому березі Дніпра. Його володіння сягали від Ніжина на півночі до Кременчука на півдні. У листопаді 1637 року рух повстань охопив Лівобережну Україну, у тому числі й Ніжин. У своїх листах з Ніжина Потоцький тоді писав: "На Задніпров'ї всі покозачилися. Князівські міста – Ромни та усі інші – дають великі юрби своєвольників. І мій Ніжин приєднався до них." Польські війська жорстоко придушили ці "хлопські" бунти, розбивши козацькі загони та скаравши на смерть гетьмана Павлюка. Багато крові пролив у Ніжині гетьман Потоцький. Він власноруч керував стратою ніжинських ватажків – козака Пирога та п'ятох старшин. Уздовж доріг, що вели до Ніжина, він наказав розставити палі та шибениці з тілами закатованих.

Звичайно, всі ці драматичні обставини лише загострювали загальне протистояння на теренах України, що згодом вилилось у велике повстання під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Соціальний конфлікт було перенесено у сферу національних взаємин. Загальне антипольське спрямування Хмельниччини є безсумнівним. Національно - визвольна революція в Україні, що почалася 1648 року, стала водночас героїчною та трагічною сторінкою в стосунках двох братніх народів, але не зупинила їхнього взаємовпливу та подальшої співпраці.